

Kovács Kálmán tanulmánygyűjteményében van személyes mozzanatokkal átszőtt és a friss gyász fájdalomt éreztető emlékbeszéd, akadnak a mai nemzetiségi irodalmak kérdéséhez hozzászóló aktuális kritikák, az uralkodó műfaj azonban a tudományos megalapozottságú esszének az a változata, amelyet joggal társíthatunk Barta János és Sőtér István nevéhez: a szerző is rájuk hivatkozik a leggyakrabban, kapcsolódik kérdéscsoportokhoz, a világos kompozíciónak, a higgadt, érvelő előadásmódnak az övékhez hasonló stíluseszményét vallja magáénak, talán a két nagy korszak, a XIX. és a XX. század problémáira egyaránt kiterjedő érdeklődés és tájékozottság sem független inspirációjuktól, bár ezt a sokoldalúságot a szerény önéletrajz a debreceni egyetem helyi viszonyaival, „a kis létszámú tanszéknek” a „túlzott specializálódás” ellen ható követelményeivel magyarázza. Ezen az igényességet és mértéket is jelző tradícióban belül Kovács Kálmán kutatói egyéniségét elsősorban olyan vonások tüntetik ki, mint a tematikai változatosság és a különféle tárgyakat összekötő probléma-egység dialektikája, a finom elemzőkészség, a „nagy” művek gyakran elhanyagolt előzményei iránti érdeklődés, a kevésbé látványos feladatok vállalásának alázata.

A XIX. századi ciklus Eötvöstől Tompát, Madáchot, Gyulait, Jókait érintve ível Mikszáthig, a XX. századi Adytól, Móricztól a népi írók (Kodolányi, Németh László, Darvas) prózáján keresztül a közelmúlt és a ma irodalmáig. Bár az elrendezés mindkét nagy fejezetben a kronológiához igazodik, a heterogénnek látszó anyag belső egysége nem elsősorban az irodalomtörténeti folyamatszerűség sugallásából, hanem a kérdésés következetességéből, két nagy elméleti probléma hol összefonódó, hol különváltó, hol nyílt, hol burkoltabb jelenlétéből fakad: az egyik az irodalom és az eszmék kölcsönhatása (erre utal a kötet címe is), a másik a realizmus ügye s viszonya a jelzett korszakok egyéb stílusaival. Így sajátos összhang jön létre a történeti és a teoretikus érdeklődés között, az elméleti igény nem rendeli maga alá pusztá illusztrációként a konkrét irodalmi anyagot, de folyvást átcsillan rajta, bővíti, néha megkettőzi az esszék tanulmányait.

Az eszmék szerepét, érvényesülését az irodalomban Kovács Kálmán több szinten, különböző nézőpontokból vizsgálja. Olykor egy-egy író tanulmányait, vallomásait, ars poetica jellegű

megnyilatkozásait veszi sorra, s az irodalom önmagára vonatkozó reflexióiból kiindulva tárja föl program és megvalósulás, eszme és mű összefüggéseit. Az *Eötvös József irodalmi nézeteiben* pl. meggyőzően érvel a feltételes módban fogalmazott tétel igaza mellett („Eötvös valóban eredeti, jelentős egyénisége lehetett volna kritikai-esztétikai gondolkodásunknak”, 8.), s népszerűségfogalmának, az irányköltészetéről alkotott fel fogásának, a realizmus kérdéskörére utaló megállapításainak elemzésével olyan, ma is korszerű Eötvöst állít elénk, akiről szólván az „elkötelezettség” fogalma éppúgy csupán szóhasználati – s nem tartalmi – anakronizmus, mint az „egyszerű formák” modern poétikai elméleteivel való távoli rokonítás. A probléma másik megközelítése komparatistikai, az eszmék átadásának-befogadásának mechanizmusával kapcsolatos; iskolapéldája e típusnak *A magyar liberalizmus második hulláma és az angol-amerikai esszéisták* c. dolgozat, amely a szabadságharc leverése utáni helyzet sajátosságaiból vezeti le a magyar értelmiség liberalizmushoz való viszonyának átalakulását, egyebek között a francia orientáció gyöngülését (egyben a balzaci realizmustól való elhatárolódást) s a figyelem Anglia felé fordulását az eszményítés meg a harmonizmus forrásainak keresése jegyében. A harmadik jellegzetes változat egyetlen mű gondolatiságának, eszmei oldalának beható tanulmányozása. *Az ember tragédiája keretszínei* már témaválasztásával jelzi, hogy a mű melyik szellemi rétegének értelmező átvilágítását vállalja a szerző, s néhány ponton, főleg Lucifer alakjának intellektuális összetevőit boncolva, a számtalan korábbi interpretáció után is újszerűt, érdemeget tud mondani.

Mégse higgyük, hogy Kovács Kálmán túlozná, egyoldalúan sarkítaná az irodalom eszmeiségének jelentőségét az ábrázolás, a művek és világképek más komponenseinek rovására. Éppenséggel vitát folytat a gondolatiság túlértékelése, az elvontság kultusza, az eszméknek a valóság fölé növesztése ellen. Bár szükségesnek, vagy legalábbis indokolhatónak tartja, de fölismeri káros következményeit annak a folyamatnak, hogy a XIX. században, az önkényuralom idején az eszmeierkölsi normák és a hagyományok nálunk szembekerültek a kor társadalmi és tudományos realitásaival, hogy a művészetben és az esztétikai gondolkodásban „egyre egyetemesebb érvényűvé avatták a morált” (34). Szabadunk művészetéről szólva viszont néha már az agresszív divatoknak

kijáró indulattal utasítja vissza a „racionalizmus fényreflexeiben tetszelgő” intellektualitás követelődését: „Valójában elszegényítésről van szó, az Ember csonkításáról, hiszen személyes létezésünk nagy birodalmaira vet árnyékot, homályba burkolja mindazt, ami nem racionális természetű bennünk, ami bizonyára magyarázható materialista alapon, de nem a jóval szűkebb és szürkébb racionalizmus szemléletével” (219). A Móricz-esszéet joggal emeli ki, hogy a világ átértékelése, az életkultusz, az érzelmi-indulati motiváció, az ábrázolás líraisága, sőt a naturalizmus és a népiesség hagyományához kapcsolódás is lehet modern tendenciák hordozója, és hogy a XX. század korszerű realizmusához az intellektualizmuson, a betétszerű lélekelemzésen, az esszéizáláson stb. kívül is vezetnek utak.

Innen is látható, a realizmus ezekben a tanulmányokban történeti fogalom, a romantika utáni kor nagy stílusirányzata, amelynek az avantgarde kibontakozása után is volt ereje a megújulásra, tőle látszólag távol eső eszmei és ábrázolási vívmányok befogadására. A múlt század realizmusa persze nemcsak szemben áll a romantikával, de néhol párhuzamos vele, néhol összefonódnak, néhol folytatja és beteljesíti amannak egyik-másik tendenciáját. A *Köszívű ember fiairól* adott tartalmas elemzése arról tanúskodik, hogy a realista irodalom iránti vonzódás Kovács Kálmánban megfér a romantika teremtette értékek fölismerésével és becslésével; az Eötvös-tanulmányban érzékenyen figyel a két irányzat közötti átmenetekre, Gyulainak az Udvarházat előkészítő szépprózai műveit és Mikszáthot pedig – az utóbbiról szóló esszé címével élve – *A romantika és a realizmus válságútján* látja, továbbgondolva, még inkább új példákkal gazdagítva és alátámasztva Barta János Mikszáth-konceptióját. – Móricz-képe kapcsán jeleztük, de a népi írókról szóló tanulmányok is tanúsítják, hogy a Nyugattal kezdődő újabb magyar irodalomban a realizmus korszerűségét igyekszik kiemelni, részint polemikus éllel, az antirealista doktrínák visszaszorítására, részint azonban a tudományos distinkció igényével, a XIX. és a XX. századi realizmus hiteles megkülönböztetésére törekedve. Hol irányzati érintkezéseket mutat föl a realizmus némely változata és az izmusok, főleg az aktivizmus, expresszionizmus között (pl. Móriczról, Darvasról szólva), hol műfaji rokonságra figyelmeztet a népi szemléletű realista történelmi-, ill. a Dos Passos-féle kollektív regény viszonylatában (Móricz, Kodolányi, Darvas kapcsán), hol a pszichológiai szemlélet modern jegyeit: a nem-kauzális fordulatokra, nem-logikus

motivációkra, a lelki élet véletleneire és szeszélyeire irányuló figyelmet próbálja kiemelni hagyományos-realistának minősített művekben (Németh László: Gyász). Észreveszi a nem-realista irányzatok történeti és esztétikai, értékteremtő lehetőségeit, már-már túlzásnak hat pl. az expresszionista költészet és a szabad vers azonosítása („az expresszionista líra elemzése adhat csak feleletet a szabad vers mibenlétére, a hagyományos formák helyét elfoglaló, új versszerző tényezőkre”, 318) – eszménye azonban egyfajta szintézis „a két korszak emberszemléletéből, lélekábrázolásából” (287) és stílusztikájából, más szóval olyan rugalmas, tágas realizmus, amely magába ötvözi az avantgarde jónéhány vívmányát, eszközét, funkcióját is.

A tematikai változatosság az elvi megfontolásokban, a megközelítés módszereiben is megkívánja a sokféleséget, s Kovács Kálmán nem zárkózik el a tárgyhoz illő, belőle következő általánosítások, a metodológiai tanulságok levonása elől. Szükségszerű pl., hogy sűrűn találkozzék a magyar polgárosodás 1849 utáni megléteiről és felemáságából következő lemaradás, megkésettég problémájával. Ilyenkor rendre figyelmeztet, hogy az eltérő ütemű fejlődéssel olyan sajátos perspektíva jár együtt, amely a haladottabb állapotok követésének igényén túl, vele egyidőben, kritikai megítélésüket is lehetővé teszi. „Kettős befogadásról”, „az aszinkron helyzetek kettős észleléséről” beszél, ami nem jelent mást, mint „azonos intenzitású érzékenységet a polgárosító elméletek és az antikapitalista gondolkodás iránt” (31). Az egyenlőtlen fejlődés ellenére érvényesülő párhuzamoságok paradoxnak látszó ténye vezeti el az összehasonlító irodalomtörténet általánosan elfogadott hipotéziseinek felülvizsgálatához, legalábbis ahhoz a kellő óvatossággal és szerénységgel fogalmazott figyelmeztetéshez, hogy „A marxista komparativizmus eddig – Zsirmunskij nyomán – inkább azokat a képződményeket vizsgálta, amelyeket közvetlen hatás nélkül is létrehozott a hasonló társadalmi fejlődés. Most az aszinkron társadalmi helyzet következményeivel kell szembenéznünk, mert a tények azt mutatják, hogy ilyenkor is találhatóunk analógiákat” (51). Más irányú elméleti konzekvenciák körvonalazódnak az „Élet s halál együtt mérendők” c., Ady két témakörét (a halálról szóló és a vallásos verseket) bemutató tanulmányban. A szerző itt egyaránt vitatkozik a témát s a mögötte munkáló élményt bagatelizáló, a vizsgálódásból legzűvösebben kiiktató irodalomfelfogással, és azzal az egyszerűsítő, rendszerező merevséggel, amelynek rejtett alap-

tétele szerint „a mű egyetlen élményből vagy egyetlen témából formálja tartalmait” (191). A nagy témák örökös „beolvastóképességéből” indul ki, de nem a tematikai szempont radikális visszaszorítása felé halad, hanem a „tartalmi változatokat, a beolvastás variánsait” elemezve rekonstruálja a választott témák „eszmei gazdagságát és mélységeit” (192).

A bő anyagismeret, a történeti és elméleti fölkészültség egyensúlya, a hazai jelenségeket világirodalmi távlatban szemlélő széles látókör jelentős feladatok megoldására képesíti és jelöli ki Kovács Kálmánt, de épp e feladatok és lehetőségek felől nézve hiányok, megoldatlan kérdések, felemás koncepciók is föltűnnek kötetében. Néha már a témaválasztás túlságosan aszketikus, önkorlátozó, eleve megakadályozza a nagyobb összefüggések föltárását vagy akár az újraértelmezés, átértékelés merészebb gesztusát. Tompa életművéből a mondafeldolgozásokat emeli ki, melyekről pedig maga is leszögezi, hogy „menthetlenül elavultak”, elkedvetlenítik a mai olvasót; a Gyulai-fejezetben kitűnően analizál kevésbé jelentős, a későbbi, értekező mű előzményeként számon tartott kísérleteket, de a tárgyához tartozó, s mint mondja, „szinte teljesen elfeledett” *Jó éjszakát!* c. elbeszélés értékeit éppen csak jelzi, elhalasztva a részletes elemzést. Tompáról vagy Gyulairól szóló monográfiaiban persze helyük volna (helyük lesz) az efféle alapos bevezető fejezeteknek, de a folytatástól elszigetelt közlésük miatt a pedagógiai (módszertani) tanulság, pl. az adaptáció-elemzés mikéntjének mintaszerű bemutatása most még fontosabbnak és érdekesebbnek látszik, mint az irodalomtörténeti hozadék. – Nem mindig hézagatlan az elméleti tétel (vagy az előre meghatározott modell) és az elemzésre választott mű illeszkedése. A modern realizmus képlete néha inkább rávetül az anyagra, ahelyett hogy szervesen következzenek, mintegy kinőne belőle. Németh László *Gyász* c. regényének korszerűségét fölösleges volna vitatni, az az érvelés azonban, amely Kurátor Zsófi pszichológiáját „nagyívű, kauzális fejlődésrajzra” és „a lélek illogikus vergődésének” mozzanataira (289) osztja föl s az utóbbiakat Dosztojevszkijhez, Prousthoz hasonlítva a modernség megkülönböztető jegyeihez sorolja, erőltetettnek, mesterkéltnek hat; olyan „zárt, nem változó állapotai”, amelyekben nem fejlődik, csak „egyszerűen *viseledik* a lélek” (288), a Tolsztoj-hősöknek is vannak. Álmodások, képzelgések, kitalált történetek az ő fejlődésrajzukat is megszakítják és színezik, de az ilyesfajta lélekábrázolás értékét nem növeli,

ha mindenáron specifikusan XX. századi tencenciák megnyilatkozását látjuk benne. Még kevésbé meggyőzően tér vissza ez a szkéma a Darvas-emlékezésben, ahol a Törökverőről olvassuk: „szépen egyesíti a mélyből feltörő hős fejlődésrajzát és a modern lélektani konfliktusokat” (311).

Napjaink irodalmához közeledve egyébként már nem annyira a realizmus és a modernség összebekötése, inkább olykor e fogalmak túlélezett szembeállítás és értékjelző funkciójú szerepeltetése kelthet vitát, leginkább a „szomszédos tájakról” hírt hozó, a határainkon kívüli magyar irodalmak világába kalauzoló kritikai esszékben. Sinkó Ervin „realista művészetének nagy nyilatkozását” (395), a *Tizenégy napot* olyan megemelt jelzők és hasonlatok minősítik („Csak zenében találkozhatunk hasonló megoldással”, „E kivételes művészettel megírt regény csak Déry *Befejezetlen mondatához* hasonlítható”, 397, 398), amelyeket valódi kvalitásai ellenére sem érdemel meg; Majtényi Mihály regényei s főként Fehér Ferenc költészete kapcsán – mindkét esetben kontrasztként s kissé torzítva – fölillantja Kovács Kálmán a mai jugoszláviai magyar irodalom európaiságra áhító, avantgarde gesztusokat kipróbáló másik irányzatát, de csak hogy még határozottabban szavazzon annak a társadalmi és emberi funkciójához ragaszkodó, közösségi lírának a képviselőire, „amely mindig fő ága volt a magyar irodalomnak” (366).

A „fő ág” vagy „fő sodor” veszélyes fogalma *Az abszurd létezés lírája* c. Pilinszky-esszében is visszaüt. „Nem futják be a szocializmus erei, nem egy új világ fő sodra hozta létre, hanem az élet határesetei, az elképzelhető legszélsőbb helyzetek élményei” – jellemzi Pilinszky „másféle” költészetét, s ebben a leírásban sok igazság van, akár csak a kritikus mérsékletet és megértést sugalló intésében, hogy „Kár lenne... olyan normákkal pálcát törni fölötte, amelyek nyilvánvalóan idegenek tőle” (337). A tolerancia, a tárgyilagosság, az esztétikai érzékenység diadalaként a tanulmány számos értékes megfigyelést, lényegre törő gondolatot tartalmaz, mégis megszólal benne egy másfajta líraeszmény számonkérése, egy olyan hiányérzet, amely a világ egyetemesebb tükröztetését, a költészet „teljességét”, „az élet kivételesen intenzív líráját”, sőt az „önmagával és a világgal való harmóniát” várja je keresi, s nemcsak komoly kritikai aggályok jelzéséhez vezet (ez joga és kötelessége a bírálóknak), hanem Pilinszky világának némi átfestéséhez, a belső összefüggéseket és arányokat a koncepció

kedvéért megmásító interpretációhoz is. A „láger-élményekről, a fogolytáborok borzalmairól” szóló versek nyomatékos szembeállítás az életmű többi részével egyfelől időrendi tévedéssel kapcsolatos (a negyvenes évek nagy „antifasiszta” verseit a tanulmány egy évtizeddel későbbre datálja, vö. 357), másfelől filozofikus, ontologikus rétegük halványításával, háttérbe szorításával jár együtt, olyan egyoldalú kommentárral, amely szerint „A költő a konkrét élmény szintjén marad, az élmélet részletezi, szinte a láttatás, a festés a célja, nem valamiféle egyetemes élet-törvény kifejezése” (358). Talán nem egészen független ettől a szemlélettől az az aránytévesztés sem, amely az esszének némely folyóiratok szerepére vonatkozó sommás megállapításaiban tükröződik; aki nem sajnál időt és fáradságot a *Magyarok* c., mégoly sajátos szerepű orgánium történetének földolgozására, attól azért meglepőnek és igaztalanul fölényesnek hat, ha az *Ezüstkort*, az *Új Holdat* (igy!), a *Vigiliát* bizonyítás, indoklás és differenciálás nélkül „a magyar líra évszázadok óta vállalt feladataitól” távol álló, „rövid életű vagy epizódikus jelentőségű” folyóiratokként aposztrofálja (vö. 337–338).

Végezetül néhány szót a kötet kiadói gondozásáról. Meglehetősen sok benne a sajtóhiba, és pedig a megtévesztő, értelemzavaró fajtából; a Pilinszky-tanulmányban pl. mondatképződés helyett mondatképződés, a Jelenések VIII. 7. verscím első szava helyett Jelenések áll, Szabó Lőrinc Kalibánját C-vel (de azért á-val) írják stb. Ha a szerző véletlenül elvétí egy latin kifejezés fordítását (pl. 40) vagy valamely kronológiai figyelmetlenséget követ el (pl. Kodolányi Pogány tüzek c., az augsburgi vereség után játszódó történelmi regényét a 8–9., sőt a 7–8. századba utalja, vö. 276, 281), akkor bizonyosak lehetünk benne, hogy az elírás szerkesztői korrekció nélkül kerül át a könyv szövegébe. Ahhoz kénytelen-kelletlen hozzászoktunk, hogy az irodalmi tanulmánykötetek névmutató nélkül jelennek meg, ezúttal azonban még a keletkezés évét is hiába keressük a tanulmányok után. A megbízható dokumentáció, az adatoknak utánanéző precizitás könnyedebb esszégyűjtemények, népszerűsítő kiadványok szerkesztőitől is joggal elvárható, Kovács Kálmán esetében ráadásul rangos tudós, új eredményeket is hozó analitikus munkát ért utóla a kiadói nagyvonalúság és fölény.

Csűrös Miklós

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN: PANNÓNIAÓRÓL EURÓPÁBA

Bp. 1975. Gondolat K. 331 l.

A kötet címlapját díszítő magyar *Dante Kódex* Vergiliust és Dantét új vizek felé repítő miniatúrája és a szerencsés címválasztás, *Pannóniából Európába* jogosan keltheti fel a legszélesebb olvasóközönség érdeklődését. Aki emellett régóta figyelemmel kísérte a szerző régi magyar irodalomhoz fűződő másfél évtizedes vonzódását, italianisztikai stúdiumait és a hasonlóan nagy múltú, mindvégig friss publicisztikai és kritikai tevékenységét, joggal remélhette, hogy az utóbbi évek szakfolyóiratokban megjelent tanulmányait összegyűjtő kötet sikerrel tudja életre kelteni a régi magyar irodalom legkisebb töredékeit és adatait is, mely révén a múlt valóban „megteremtett, áttelekesített és esztétikailag élvezetthez kezcsített lesz.”

Kovács Sándor Iván válogatott tanulmányai-ban „az utazási irodalom kutatójaként” Janus Pannoniustól a Bethlen fiúk utazását elbeszélő *Ulysses Pannonicusig* a magyar „bujdosó–peregrinusok” tevékenységében kívánja felmutatni azt a szellemi tájékozódási irányt, melyben „Magyar-

ország és Európa egymás mellé rendelése. . . nemcsak távolságot és törekvést, de állapotot is jelöl, a befogadás helyzetét, az utazást jelenti.” A magyar késő reneszánsz utazási irodalom – mutatja ki a szerző – nem köthető a dantei Ulysses epizódban megnyilvánuló reneszánsz-romantikus kalandizgalomhoz, sem a kuruc költészethez, melyben a Balassinál érződő bujdosás motívumot már „a valóságos történelmi-politikai meghatározottság váltja fel”. Kovács Sándor Iván annak a kornak műveltségét kutatja, melynek képviselői „konszolidált tudósutazókká” szelődtek, maga az utazás pedig tudománnyá, művészetté lett, és ilyen érdeklődése folytán a kötet valóban hézagpótló jelentőségű, mert nálunk mindeddig nem került sor az utazási irodalom esztétikai szempontú összegzésére, mely valóban hozzájárulhatna a régi magyar irodalom és műveltség általa annyira óhajtott közkinccsé válásához.

A kötet meglehetősen egységes képet mutat: a *Várad–Velece–Medvevár* című nyitótanulmány